

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ ОБРАЗУ КРАЇНИ В КЛАСИЧНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ТЕОРІЯХ

Geopolitics XXI century transformed into a game world that is growing by separating the image from its carrier (country or region) and the use of popular historical time scale geographical image-mask (brands, images, etc.)

Історія і географія співвідносяться за принципом пріоритетного інтересу до часової чи просторової форм буття матерії. Дороговказ для історика – історична хронологія, яка структурує інформацію про час, що міститься у писемних, археологічних та інших джерелах. Географу методологічний ключ до створення дослідницьких моделей пропонує хорологія – системний підхід до дослідження простору. Разом з країнознавством хорологія формує образ ідеографічної географії, тобто тієї галузі географічного знання, яка описує властивості окремих «просторів–територій» за допомогою методу районування. В горизонтальній структурі геопростору (географічного універсуму) «місце» проявляється у вигляді набору «територій» і «районів». Співвідношення «геоверсуму» територій і регіонів відбиває філософське розуміння діалектики загального, особливого і специфічного.

Хорологію (від гр. *choros* – місце) якоюсь мірою можна вважати наступницею античної хорографії. Призначенням географії, за Птолемеем, було зображувати землю єдиною і безперервною; хорографія ж, «беручи окремі місцевості, розглядаючи кожну з них зосібна», мала наводити у своїх описаннях навіть такі дрібниці, як, наприклад, гавані, села, округи тощо. При цьому важливим уявлялося «розумно і корисно передавати навіть найдрібніші особливості країн» [1].

Теоретичні уявлення про простір (хорос) та місце на основі членування Птолемея дістали свій розвиток у середньовічній топографічній географії та картографії. Створення образу певних 7 територій через картографічну модель незмірно розширило обрії країнознавства. На картах, що вміщувалися у середні віки в додатках до географії Птолемея, зафіксовано назву «Русь», позначені Поділля, Покуття, Волинь, до двох десятків міст України. Центром географічної думки у цей час була Венеція, а центром картографії – Антверпен. У 1617 р. Б.Кеккерман наважився нарешті переглянути термінологію Птолемея: місце географії і хорографії зайняли загальна і спеціальна географія. Традиції землезнавчого напрямку античної географії продовжувалися у численних «космографіях», але переважна увага в них приділялася навігації.

Середньовічну географію також називають хорографічною; по суті вона лишалася тим же самим описовим просторознавством. Але у сполученні з історичним підходом описовий метод вже впритул підвів до створення системи країнознавства із внутрішнім зонуванням простору певних країн. Картографічний метод, ґрунтований на топографічних вимірах, дав точну систему координат, в якій розміщувалися просторові об'єкти.

З розвитком картографії в окремий напрям в географії виділилася історична географія. Притаманний добі Відродження специфічний інтерес до давніх рукописів у сполученні із здобутками картографування сприяв появі нового жанру описань, проміжного між історією й географією. З іменем засновника й керівника Римської академії Помпонія Лета пов'язують цікаві спроби «накладання» на гео-

* аспірант кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: проф. Рижков М.М.

графічні карти відомостей з «історій» античних авторів і зіставлення цих відомостей із даними топоніміки. «Скіфська подорож» Помпонія Лета 1479 – 1480 рр. була продиктована палким бажанням знайти прикмети Скіфії у топоніміці і побуту населення середньовічної України. І хоч остання вже давно не була ні «Скуфією», ні «Сарматією», спостереження римського географа (які, щоправда, дійшли до нас лише у вигляді значно пізнішої реставрації) істотно розширили коло уявлень про природу Північного Причорномор'я, землеробський побут населення тощо [2].

Вплив античної традиції на середньовічну історичну географію виявився настільки сильним, що відповідно до уявлень Птолемея весь Південний Схід Європи називали Сарматією аж до середини XVI ст., причому виділялися Європейська й Азіатська Сарматії (з поділом по Танаїсу (Дону)). Навіть поляк Матвій з Мехова (Меховський, Меховіта), якому вистачило знань і мужності для спростування багатьох міфічних уявлень Птолемея, не наважився відійти від пущеної ним в обіг назви – настільки міцно вона усталилася. У «Трактаті про дві Сарматії» Матвія Меховіти (1517), навколо якого в Європі розгорнулася гостра полеміка, йдеться про територію, яка підводилася під назву «Європейська Сарматія», але, на відміну від своїх попередників, Польщу в її межі автор не включав. «Дві Сарматії» у Меховіти – це «Русь» і «Московія», причому під «Руссю» він розуміє ті українські й білоруські землі, які входили до складу Польсько-Литовської держави [3]. Стилий нарис історії Київської Русі і монгольської навали у Меховіти не позбавлений багатьох неточностей, але той факт, що він «вмонтував» його в історію Русі, а не Московії, справив помітний вплив на рецепцію України у західноєвропейській географічній думці. Німецький географ В.Піркгеймер вмістив відомості Меховіти про Європейську Сарматію у своїй праці «Устрій Німеччини» [4].

Кінець XVI ст. ознаменувався появою нового жанру історичної географії, який невдовзі стали називати державознавством. Його засновником вважають одного із ідеологів контрреформації Джованні Ботеро, автора надзвичайно популярного в Європі енциклопедичного видання – «Всесвітніх відомостей». Розвиваючи ренесансні географічні уявлення, Ботеро завдяки ґрунтовному знайомству з документами Ватикану подав значно більш точні описання країн Європи, у тому числі й України. У Німеччині з середини XVII ст. державознавство стало називатися статистикою (від пізньолатин. Status – держава). Предметом висвітлення у державознавстві виступали природно-кліматичні умови, ресурси, державний лад, система господарства й побуту; основна увага зосереджувалася навколо визначних місць (до стопримечательностей). З часом поняття «державознавство» і «статистика» дедалі більше розмежовувалися: перше зберегло описовий характер, друга зосередилася на кількісному вивченні суспільних явищ.

Важливо зауважити, що з самого початку свого існування історична географія Європи тяжіла більше до історії, ніж до географії. Докладні екскурси в історію, інтерес до звичаїв, законів та обрядів притаманні як німецьким, так і французьким космографіям XV – XVI ст. Особливий інтерес у них викликають Київ і Львів – перший подається як колишнє величне місто, «тепер зруйноване», другому подекуди відводиться роль центру «Руської країни». У «Описі Європейської Сарматії» А.Гваньїні, вперше виданому 1578 р., поряд з географічно-етнографічними описами Волині, Галичини, Поділля подано нарис історії України від часів Київської Русі до середини XVI ст. Ще більш докладний історичний нарис подає польськомовне видання цієї праці – «Хроніка Європейської Сарматії» (1611). Для регіоналістики важливим є наведення у ньому різних назв тодішніх адміністративно-територіальних одиниць – Львівська і Галицька земля, Холмська земля, Подільський край, Волинська країна, Київське воєводство [5].

XVII – XVIII ст. в географії стали часом становлення класичної науки, в межах якої «географічне природознавство» пройшло «до дисциплінарний», за визначенням В.Пашенка, етап свого розвитку [6]. У цей час воно базувалося на достовірному, здобутому шляхом топографічних обстежень і експедицій, емпірич-

ному матеріалі і орієнтувалося на географічний детермінізм – уявлення про цілковиту залежність людини від природного середовища. Філософська категорія фізичного простору дала поштовх розвитку двох різновидів географічного знання – землезнавства і хорографічної географії (остання і надалі зосереджувалася на описанні окремих територій і місцевостей). Здійснюються перші спроби визначення предмета географії і придатних для географічних досліджень методів. У «Географії генеральній» Б.Варенія (1650) «часткова географія» (країнознавство) поділялася на «хорографію» (що описує великі простори) і «топографію» (описання невеликих ділянок) [7]. З іменем Варенія пов'язують створення теоретичної концепції географії, яка відповідала новому етапу у розвитку філософії, відкритому працями Ф.Бекона і Р.Декарта.

Поява нових напрямів у географії не позначилася істотно на системі територіально-структурної кваліфікації просторових явищ. Зберігався поділ географії на загальну (опис землі і великих просторів) і спеціальну. Як «опис окремих земель, міст, монастирів, річок, замків, сіл і т.п.» характеризує останню німецький протестантський пастор Х.-В. Хегельмайер, перу якого належить цікавий трактат про стан ученості у Києві (1739). Він же звертає увагу і на те, що географія має справу із величезними змінами, що відбулися на планеті, а тому її «необхідно розчленувати вдруге – на давнішу й нову». Адже «добрими географічними працями легко було б заповнити велику кімнату, на противагу античності та давньому Риму, коли їх було небагато», зауважує він [8].

На початок XVIII ст. припадає становлення російської географічної школи на чолі з В.Татищевим. Слідом за Варенієм він поділяв географію на загальну (генеральну), часткову (опис країн) і топографію (опис частин країв і міст). Складена ним програма для збирання матеріалу з історії і географії на тривалий час визначила напрям розвитку регіональної географії Росії.

На різних етапах розвитку географії хорологія виступала то в ролі об'єкта пізнання (як, приміром, у Геттнера), то у вигляді пізнавального інструмента, пояснювального принципу. Нерозчленованій хорографічній географії (описовому просторознавству) прийшли на зміну, з одного боку, історичне і зональне краєзнавство, а з другого – географічне природознавство. В обох випадках територія і регіон були ключовими поняттями. Загалом же хорологія зосередилася на дослідженні розміщення (поширення) того чи іншого явища по земній поверхні. Тому запропоновані нею підходи виявилися універсальними, придатними для членування будь-якого простору – як географічного, так і соціального. Відомий французький еколог Ж.Леме вкладає в поняття «хорологія» географічне розміщення у просторі живих організмів, типи ареалів, їхню структуру, причини, що зумовлюють кордони між ними. В його уявленні (яке, проте, оспорується російськими біогеографами) хорологія поряд з екологією та біоценологією виступає як один з розділів біогеографії.

Хорологічна концепція зберігала міцні позиції в західній географії до кінця 50-х рр. XX ст. Її вплив позначився на ідеях підсумкової праці Асоціації американських географів «Американська географія» (1954), в якій, зокрема, зазначалося: «Район не є об'єктом ні незалежно існуючим, ні даним від природи. Це створена мисленням інтелектуальна концепція, яка використовує певні ознаки, характерні для даної території» [11]. В СРСР такий підхід піддавався критиці, як і його основа – теорія «унікальності місцевостей» Хартшорна. Разом із справді небездоганною теорією «унікальності місцевостей» були надовго поховані і хорологічні підходи – як «буржуазні» [9].

Лише у 80-х рр. із спробою їх реабілітації виступив В.Анучин, який вважав, що конфігурація взаємного розміщення елементів у географічному просторі відображає ті або інші закономірності внутрішньої організації геосистем. За В.Анучиним, у єдності хронології і хорології стосовно їх впливу на еволюційний процес проявляє себе єдність часу і простору, зміни в часі прямо залежать від змін

у середовищі. «Хронологія комбінує елементи хорології. При цьому виникають нові якості, але лише на основі синтезу вже існуючих ландшафтних відмінностей». Являючи собою діалектичну єдність, хорологія і хронологія географічного середовища виступають водночас і як протилежності. Нерозривність (єдність) простору і часу немовби урівнює їх значущість для життя суспільства, оскільки хорологічний елемент, будь-який найменший простір включені у загальний потік часу. Нерівномірність історичного розвитку неминуче посилює територіальні відмінності в географічному середовищі і навпаки, внаслідок чого на землі ніколи не існувало абсолютно рівномірного хронологічного розвитку. Ні час, ні простір не існують самі по собі, але на основі їх взаємодії виникає рух. У світі немає нічого, крім матерії, яка рухається в часі і просторі, а отже, немає нічого, крім руху.

Швидка експансія новітніх інформаційних технологій, різноманітних видів мультимедіа та засобів глобальної комунікації призвела до виникнення принципово нових видів людської діяльності, заснованих на поняттях та образах віртуального простору. Нова інформаційна економіка, комунікативістика, філософія мас-медіа або імагологія, віртуальна географія, крос-культурні дослідження, крайнознавча компаративістика та інформаційна геополітика змушені оперувати так званими «анаморфированими географічними просторами». Ці простори схожі за певними параметрами з традиційним географічним простором, проте закони їх створення, функціонування та трансформації є певною мірою автономними, оскільки ці простори представляють собою самостійний предмет гуманітарно-наукового вивчення, що пов'язане з жорсткою спеціалізацією їх конфігурацій і змісту. Отже, мова йде про конкретні гео економічні, геополітичні та геокультурні простори.

В епоху бурхливого розвитку віртуальних та мультимедійних уявлень, що швидко проникають до науки, образна складова будь-якого знання перетворилася на важливий фактор досліджень. Постмодерн пропонує замість єдиного образу світу «віяло» (рос. «веер») або карточну колоду географічних образів, кожний з яких створює самостійну просторову версію світу, яка не заперечує інших. Парадокс образної геоглобалістики або створеної російським культурологом і географом Д. Замятінін гуманітарної географії полягає в неможливості достатньо коректного формування єдиного географічного образу світового розвитку. Світовий розвиток – це своєрідна нескінченна мережа образів країн, що створюють множину геополітичних дискурсів.

Дослідження взаємовпливу інформаційного ресурсу держави та її соціально-географічної системи призвело до виникнення гуманітарної географії [10].

У сучасному суспільстві інформація та інфосфера є інструментом перетворення географічного простору в геополітичний. Інформаційний ресурс активно впливає на географічний простір, імідж держави, наприклад, визначає розвиток соціально-географічної системи країни. Більшість країн мають геопросторові образи, закріплені в суспільній свідомості у вигляді вербалізованих стереотипів, але держава може формувати і власні геополітичні образи, смисли або контексти. Геополітичний образ можна визначити як політичний метаобраз, що ефективно використовує структурні знання та образи, які мають просторовий вимір.

Фінансові й інформаційні потоки, літературні та художні твори, локальні культурні співтовариства, політичне та інформаційно-психологічне протиборство створюють «приватизовані географічні простори», які можна репрезентувати та інтерпретувати як специфічні гео економічні, геокультурні та геополітичні образи.

У рамках гуманітарної парадигми суспільства ключовою є проблематика геогенезису – трансформаційного розвитку світового простору. Ефективне виробництво, відтворення, маніпулювання та артикуляція цілеспрямованими географічними образами - гео економічними, геокультурними, геополітичними тощо – означає у певному сенсі дієве освоєння земних просторів, оскільки земні простори вперше в історії перетворюються на базовий параметр цивілізаційного розвитку.

У загальному розумінні світовий розвиток є також глобальним географічним образом, нескінченною мережею «країнових» (рос. *странових*) образів, що створюють множину геополітичних контекстів. Семантичне наповнення того чи іншого регіонального або «країнового» образу призводить до звичайної нерівноважності географічних образів світового розвитку. Таким чином, можуть створюватися своєрідні «образно-географічні регіональні синдроми», коли окремий географічний образ країни/регіону світу ніби моделює та створює за власним шаблоном образи інших регіонів.

Більшість дослідників погоджуються, що світовий розвиток та сучасні міжнародні відносини вже неможливо розглядати з позицій класичної геополітики. Сучасні політично наповнені географічні образи як інструмент геополітики вже можуть не співпадати з державними кордонами. Постмодерна або посткласична геополітика (інформаційна геополітика) має справу з віртуальними геополітичними ансамблями образів, що розглядаються як поля дії певних політичних сил.

Геополітика ХХІ ст., на думку Д.М. Замятіна, перетворюється на ігровий світ, який розвивається шляхом відокремлення образу від його носія (країни чи регіону) та використання популярних в масштабах історичного часу географічних образів-масок (брендів, іміджів тощо).

Список використаних джерел

1. Птолемей К. Руководство по географии // Античная география (сост. М.С.Боднарський). – М., 1953. Докладніше див.: Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998. – С. 95–101.
2. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. – М.–Л., 1938. – С. 48–95.
3. Білецька О.В. Польська картографія XVI ст. як джерело до вивчення Південно-Східного Поділля // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. – Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 103.
4. Гваньїні О. Хроніка Руської землі // Всесвіт. – 2000. – № 11–12. – С. 127–136.
5. Пашенко В.М. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – К., 2000. – С. 63.
6. У 1718 р. праця Варенія була видана російською мовою. Див.: Варениус Б. География генеральная. Небесный и земноводный круги купно с их свойства и действо в трех книгах описывающихся. Пер. с латыни. – СПб., 1718.
7. Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія–посібник. У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1996. – С. 183–184.
8. Развитие физико-географических наук (XVII – XX вв.). – М., 1975. – С. 21.
9. Леме Ж. Основы биогеографии. – М., 1976. – С. 291–292.
10. Замятин Д. В. Власть пространства и пространство власти. – М., 2004.